

**БӨГҮНГҮ
НОМЕРДЕ:**

● Репрессияга таварышкан, актык черге өлүрткөн 9 кижинин ат-сыйын 2-ти арында парлаан.
● Аш чарлаан А.Кашин Москваже чорупкан. 4-кү арында.

**ДАРААЗЫНДА
НОМЕРДЕН:**

● “Шынче” силерниң бижээн чагаандар кичээлге чок черле артпас. Ол дугайында чагаалар допчулалы.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 128 (16288) • 2000 чылдың ноябрь 21, вторник • Ат салган шагы Садар өртөө 3 рубль. 20.10

**ИЕ ХҮНҮН ЭРТТИРЕР
ДУГАЙЫНДА**

ТывА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ
ДОКТААЛЫ
2000 чылдың ноябрь 15 №1138 Кызыл хоорай

“Ие хүнү доктаадыр дугайында” Россия Федерациязының Президентизинин Чарлын күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**
1. 2000 чылдың ноябрь 26-да Ие хүнү эрттирер дугайында Тыва Республиканың Херэжениер эвилелинин саналы-биле чопшээржер.
2. Ие хүнү белекээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитеттин составына бадылаар (кожуп каан).
3. Кожуунарга болгаш хоорайларга Ие хүнү эрттирерин организастаарин кожуунарнын, Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларнын чагырга даргаларына сумелээр.
Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги орадакчызы В.ОЮН.

“ШЫННЫ” ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР! ЧАГЫДЫП АЛЫР БОЛЗУҢАРЗА...

“Шын” — 2001: Бөгүнгү амыдыралымыс: Уениң “агымын” канчаар чурттап эртип турарымыс; Чүү дээш туржуп турар бис; Чүнү хүлээп албайн, ойталап турар бис азы “ак” — “кара” деп чүд?

“Шын”: Республиканың ажил, амыдыралын, социал-экономиказын, хөгжүлдесин бүгү тала-биле шынын көргүсөр тыва нация чоңунун чагыс “көрүнчү”, ынаанызы;

“Шын”: Силернин сагыш аарышкынынар база бүүрелинер;

Силерниң чедишкениер болгаш дадагалзаашкынынар — долгандыр турар бистиң чуртталгавыс, чемелээшкениеривис, келир үеде күзелдеривис “Шында” сиңикенир.

Эң-не шыныч эжиер “Шын”, “Шынын” чагыдып алырынче далажыңар. **Декабрь 15-те чагыдылга доосур**, чагыс ай арткаң, хой солуннар аразында дензигүүрлөп тургаш чагыс “Шынын” чагыдып алыр болзуңарза, амыдыралдың бүгү-ле болуушкунары — холуңарда.

МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ...

2001 чыл тоөгүлүг. Чаа чүс чылдың эгези, эки амыдыралче эге базымнар бо вектин эгезинден үндөшлөткөңүз эгелээр дээрзинге чигзиниң чок. Чаа 2001 чылда өг-бүлө бурузу “Шын” солунуңу болуру-биле ТР-де федералдык почта харылаа эргелелинин кожуунарда салбырларының аразыңа

МӨӨРЕЙНИ ЧАРАЛАГЫС.

I-зи чер — 1000 рубль
II-зи чер — 800 рубль
III-кү чер — 600 рубль

Конкурстун кол негелдези:
1000 экземплярдан хой чагыдылгалыг кожуун салбырын бирги черни алган деп санаар.
Эң идекейлиң чагыдып алыкчыларны солун арыннарыга алап, шаңнап-мактаары база кордугени.

БО АНКЕТАГА ХАРЫЛАП КӨРҮҢЕР

- “Шын” солуну каш чыл чагыдып турар силер?
а) бир дугаар
б) үе-үе болгаш акша бар апарганда
в) доктаамал
- Чагыдып алыксавас болзуңарза, чүгө?
а) өртөө аар
б) акша чок
в) солун эвес
- Солуну чагыс “улуг-каракташ”, кожучайып охтаттар таварылгалар турган бе?
а) чок, шуптузун номчуур мен
б) ийе, чүгө дизе доктаал-саавырлар хой боор-дур
в)...
- Солуну номчустуг кылар дизе, чүдү канчалза дээштиңил?
а) солун, чугула айтырлар көдүргөн материалдар үндүрер
б) ажык-чардык болур
в) хой чарлалдар бээр
- Силерниң-биле кандыг айтырлар чырыттымай турарыл?
а) эрге-хоойлу
б) өг-бүлө, ооридилге-кижиздилге
в) аныяктар, урулдарга арыннар аждар

Анкетаны долдурарда салдыңган айтырларын бердинген кезээнин адаан шыяар, айтырларга эң-не тывынгыр, чогадыкчы, чаа эгелээшкениер сумелээң кижин редакция коллегиязының шаңналы манап турар.
Анкетаны долдургаш, “Шын” солунуңуң редакциязынче чорударын диледивис. **Адресивис:** Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100. “Шын” солунга.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!
“Шын” солунга 2001 чылдың 6 айларында чагыдылга чоруп турар. Чагыдылганың өртөө мындыг:
чагыдылга өртөө — 50 рубль,
почта чедирилгези — 78 рубль,
катгышкыш — 128 рубль.
Ынчангаш **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер.
1 айда — 22 рубль, 3 айларда — 64 рубль.
Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртөө — 82 рубль,
чедирилгези — 78 рубль.
Чагыдылганы чер-челеринин почта салбырларында хүлээп ап турар. Чагыдылга чок артпас дээш чогуур үезинде чагыдып алырынче далажыңар.
Бисче бижирер, бистиң-биле харылажыңар!

БАШТАЙГЫ ЧАГАА ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Бо чылдың ноябрь 11-де Тываның күрүнө филармониязынга Бай-Тайга кожуунуң төлээ-лекчилери Кызыл хоорайда өөренип турар студентилери-биле ужуражып, боттарының эвээш-биче-даа дузаламчызын көргүскениер.
Шынап-ла, акша-көпөк өй-шаанда үнөмсө берге үеде бистере, студентилерге, материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирери-биле ыраккы Бай-Тайгадан чедип кээри сагыш-сеткиле дыка-ла оорунчүг-дур. Олар чүгө материалдыг дуздан аңгыда, бистере боттарының сеткилин ханызындан чагыс-сүмезин берип, бистиң хей-адывтызын көдүрүп, бурун-гаар чүткүлдүк болурун катан-катап чугаалап турдулар. Ылангыя Ээр-Хавак суму чагырганын даргазы Иван Маңнаевич база оон төлээлекчилери Л. Д. Хертек биле К. Х. Сумбанын чагыс-сөзү бисти оорутп турду.
Ынчангаш бистерни утпайн, сагыш салып чоруур удуртукчуларга, ада-иселеривиске ооруп четтиргенивисти илеретпешаан, силерниң чагыс-сөзүңерни элериң, кожууну-вустун адын сыкпайн, кызып, эки өөренивисти оорунуңу мурнундан илергейледим.
Шеңе тойлу, ТКУ-нуң студентини.

Парлалга конференциязы РОССИЯ, МООЛ БОЛГАШ ТЫВА

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак чеди хонук дургузунда ажыл-албан кылып чораш, ноябрь 18-те ээл чанып келген. Шериг-оол Дизижикович республика солуннарының, телевидениезинин, радиозуңун журналистер-биле параллага конференциязын ноябрь 19-та эрттирген.

Москвага баргаш, бир дугаарында Тыва Республиканың 2001 чылда бюджетинин төлөвилелин камгалар улуг ажылды чорутканын ол чугаалаан. Бо чугула хемчегни ТР-нин орадакчы-президентизи А. А. Мельников баштаан республиканың Чазак кезижинери уламчылал турар. Тываның 2001 чылда бюджетинин төлөвилелинде кирген акша-көпөк Күрүнө Думазының комитеттеринин, комиссияларының колдуунда деткимезин алган. Ол 2 миллиард 169 миллион рубль болур. Бо чугула трансферт акшазындан ийи каттап хой, тергениң эки түнел дээрин Президент айтырган.

Россиянын уран чүүл академиязының президентизи З. К. Церетениге архитектура болгаш тудуг талазы-биле аны-хавыязы дээш “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” деп хүндүлүг аны ТР-нин Президентизи Чамдык-биле тывыскап турар. Ук шаңналы делегелде сурагыл академикке, профессорга Ш. Д. Ооржак Москвага тывыскап журналистерге дынаткан. Белик шаңналы дээш Зураб Константинович ооруп четтиргениң илереткеш, Тывага ЮНЕСКО-ның салбырын, Суриков атыг уран чүүл академиязының Тывага филиалын ажыдарына деткимче көргүсөрин асаан. 2001 чылдың майда Тывага баар күзелдин илереткен.

Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путин Моолга албанын аян-чорун кылып чораш. Владимир Владимирович-биле кады чораш делегациянын составына ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, Бурят Республиканың Президентизи Л. В. Потапов, Иркутск областың губернатору Б. А. Говорин кирген. Моолга В. В. Путин-биле кады чорашының дугайында журналистерге Шериг-оол Дизижикович делтерген-биле чугаалап берген.

РФ-тин Президентизи В. В. Путинниң Моолга албанын аян-чорун кылып чорашы тоөгүлдүг улуг ужу-дузалыг деп Президент демделгези. Бо дугайында Моолдун солуннарына бижип, телевидение, радио дамчыдылгаларына чугаалап айтып турганын айтырган.

ССРЭ дүшкен соонда Россия Федерациязының күрүнөзи баарын чурттап ийи тала чугула деп санаан. Россия Моолга нефть продуктуларын, электри энергиязын, машина-техника аймаан, артык кезектерин, үзүсиринин, чемишчилелдерин болгаш

экономиктиг кады ажылдажылганы сулараткан. Мындыг байдалды Россиянын күрүнөзинин чаа баштыңы частырыг деп санааш, ону чогумчудуп элдерин хемчеглерин ап, каттап тургузуп эгелээн. В. В. Путин Соңгу Кореяга, Кыдатка, Индияга болгаш өске-даа чурттап албанын аян-чорун кылып, улустарнын аразында найырдык быжылгаарының, чуртарнын экономикактиг кады ажылдажылганын экижидеринин базымнарын кылган.

Моолга Россиянын бирги удуртукчузу барбаандан бээр 26 чыл болган. Шаандан бээр тургустунган ийи чурттуң аразында харылаа, кады ажылдажылга бо үениң дургузунда суларап баксыраан. Чүгө бараан саарылгазы безин беш каттап кызырылган.

В. В. Путин Моолду Азия чурттары, ылангыя Кыдат болгаш өске-даа күрүнелер-биле даштыкы политиктиг, экономикактиг харылааларын чорударына таарымчалыг чурт деп санап турар. Бо удаада Россиянын Президентизи Моолга албанын аян-чорун кылып барган. Ынчангашана тоөгүлдүг, улуг ужу-дузалыг деп үнелелди берип турары Ш. Д. Ооржак чугаазына онзалыг демделгези.

Россия күрүнөзинин баштыңын Моолдун Президентизи Наватыйи Багабанди наарамактангыш, Чазаның удуртукчулары, чурттакчы чону моол улустун чагаай чачылын сузуаар конуг чылыг, хүндүлүг-биле уткуп, хүлээп ап турганы безин утказы ханы, улуг ужу-дузалыг болган.

Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң Моолга албанын аян-чорук кылып чорашы үрө-түнелдеринг доозулган. В. В. Путин биле Моолдун Президентизи Н. Багабанди Декларацияга ат салган. Бо чугула ужу-дузалыг документте ийи чурттуң аразында политиктиг, экономикактиг, эртем-техниктиг болгаш өске-даа угланышкынар талазы-биле кады ажылдажылганы калбартырынын, садыг-саарылары хөгжүлдеринин дугайында болгаш Россия биле Моолдун кайзыңа-даа ажыктыг өске-даа документилеринге аян-чоруктуң үезинде ат салдыңган. Ылангыя үлөтүрү будурүлгелеринин, садыг организацияларынын аразында харылааларын экижиткеш, кады ажылдап, демнежи тургаш, оларны моон сонгаар хөгжүлдерин ийи тала чугула деп санаан. Россия Моолга нефть продуктуларын, электри энергиязын, машина-техника аймаан, артык кезектерин, үзүсиринин, чемишчилелдерин болгаш

өске-даа дериг-херекселдерин, продуктуларын бээр. Моол таладан 40 муң тонна хемчээлдиг кон ээти, эвээш эвес саңыг дигир малдары, хөмдөп кылган кыдыларны болгаш өске-даа чүдүлдерин Россияже үндүрүп салдылар. Моол Россияга 11 миллиард рубль өрелиг, ону төлөөринин талазы-биле ийи тала дугурушкан.

Россия болгаш Моол Азия — Оожум океанын экономикактиг дөвискээринге кирер дөш бир демнеги ажылдаанын, моон сонгаар ийи чурттуң экономиказын хөгжүлдээр чүдү кыдырын ийи чурттуң удуртукчулары В. В. Путин биле Н. Багабанди чугаалаарына айткан. XXI чүс чыл Азиянын болур, чүгө дээр, делегейин экономикактиг күчүзүнүң 60 хуузу Азияда мооннеттинген, делегейин чоңунуң 60 хуузу мында чурттап турар. Ынчангаш Азиянын келер үеи улуг.

Ийи күрүнөзин кызыгарын камгалар талазы-биле кандыг чугаа болганы журналистер сонугураан.

Моол таланың делегациязы-биле калбак ужуражылгага В. В. Путин чүс чугаалап тургаш, Россия биле Моол кызыгаарында чегестерин шүгүмчүлөткөн Ш. Д. Ооржак дынаткан. Россиянын болгаш Моолдун хой-ниитизин, көрүм-дүрүм камгалар ортанары бир демнеги ажылдап тургаш, кызыгарга байдалды чогумчудуп ийи тала чугаалашкан. Оон түнелдинде кызыгаары камгаларына хымаарышкан документте ат салдыңган, мында кандыг хемчеглерин боттандыраарын айткан. Ылангыя ийи күрүнелерин аразына ынай-бээр аргыжар кайлы пунктларын көвүдөлүр. 2001 чылда Россиянын күрүнө кызыгаарынын Тыва уластуңуң Моол-биле аргыжар Хандагайтынын, Шара-Суурнуң, Цагаан-Толоогунуң кайлы пунктларын тудары кордугени. Моңу РФ-тин Кайлы комитетинин даргазы М. В. Ванин бадтыкап турарын Президент чугаалаан. Ийи тала мал оору-биле демиселди күштелдеринин дээштиг хемчеглерин алыр. РФ-тин Кызыгаар албанын директору К. В. Тошкый биле Ш. Д. Ооржак ужурашкан. Кызыгаарнын Тыва уластуңуң шериглеринин саңын көвүдөлүр, транспорт, кывар-чаар материалдар-биле хандырылганын экижидеринин болгаш өске-даа кызыгаар камгалар хемчеглерин алырын ол асаан.

Моолдун экономикактиг хөгжүлдесин чугаалап бээрин Президентизинин параллага конференциязынын киржикчилери дилгез. Тываның делегациязы 1995 чылда Моолга чораш, оон бээр чурт хөгжүлүн ол айткан. Чурттуң парламент сонгулалары болуп эрткен, анаа Моолдун революстуг партиязы тилгез. Ынчангаш парламентинин, Чазактың, аймактарнын,

удуртукчуларында оон төлөөрүлгелерин бээр. Олар Россияга эртем-билиг чедип алган. орус дылды билер кижилер болур. Бо Россияга дыка ажыктыг болганын Ш. Д. Ооржак демделгези. Экономика хөгжүп орат. Чурттакчы чону 2 миллион 460 муң четкен. Улан-Баторда 619 муң кижичи чурттап турар. Малайиң баш саңы 33 миллион чедир өскөн. Ынчангаш Моол шапканы-биле хөгжүп орат.

Президент В. В. Путин Тывага кайган келирин журналистер айттырган. Бо дугайында чугаа чоруп келгенин, Владимир Владимировичинин ажылы чай чок болганындан бээр кээр үе-шагы чок болуп турарын Ш. Д. Ооржак дынаткан. Россиянын Президентизинин Тывага келиринге таарымчалыг байдал тургустуна бээр, 2001 чылдың чазынында келери кордунуп турарын ол айткан. РФ-тин Президент Администрациянын удуртукчузун бирги орадакчызы Д. А. Медведев-биле ужуражылга үезинде ону тодарааткан.

Ш. Д. Ооржак Улан-Баторга чоруп тургаш, Россия Федерациязынын Моолда бүрүн эргелиг элчини О. М. Дерковский-биле ужурашкан. Кызыгаар камгаларын күштелдирер, садыглажылганы камгалар болгаш өске-даа айттырлар талазы-биле чугааны кылган. 2001 чылда Улан-Баторга чед бергеш, ол дугуружуганы уламчылал болган. Өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар-биле ужуражылгаларын Улан-Баторга эрттирген. Бистин кожалары-вис Бурят Республиканың Президентизи Л. В. Потапов, Иркутск областың губернатору Б. А. Говорин биле Шериг-оол Дизижикович ужурашкан, Тожи кожуунуңуң дөвискээринге ужуражып, чугаалажырын дугуружуп алган. Анаа экономикактиг, садыглажылкын харылааларын экижидеринин, кадрлар белекелелин дугайында сумележер болган.

В. В. Путинниң Моолга тоөгүлдүг албанын аян-чорунуң дугайында делегейин параллага калбак-биле чырытканы Ш. Д. Ооржак демделгези, ийи чурттуң, оон иштинде Тыванын бурунгаар хөгжүлдесинге бо аян-чорук конуг ажыктыг болурун түнелдинде айткан.

В. В. Путинниң Моолга албанын аян-чорун доос-турга, Ш. Д. Ооржак Новосибирск хоорайга келгеш, “Сибирь дуржугалы” ассоциациянын хуралына олуржуп, орта чугаалашкан айтырларын шиттирлээринге киришкен. Оон аңгыда РФ-тин Президентизинин Сибирь округунда бүрүн эргелиг төлөөлелин В. Драчевскийнин администрациязынга, Новосибирсктин чамдык организацияларына, будурүлгелеринге кандыг ажилдары кылганын Президент таныштырган.

Россиянын Эртемнер академиязынын Сибирь салбырына баргаш, оон көдээ аңгы-аңгы, медицина академияларын удуртукчулары биле ужурашкан. Көдээ аңгы-аңгыны хөгжүлдеринин стратегиянын база медицина эртемнерин хөгжүлдер, кадрлар белекелелин экижидер талазы-биле төлөвилелдерин боттандыраарын чугаалажып эртем-практиктиг улуг конференцияларын эрттирер оларнын-биле дугуружуп алган.

Новосибирсктин күчүлдүг авиацепетке заводунга Президент баргаш, оон удуртукчулары-биле вертолеттар, самолеттар сепээр талазы-биле төлөвилелдерин кады ажайлап кылган, күүүседир дугайында чугаалашкан. Бо айтыртыг чогумчалыг шиттирлээринин таарымчалыг байдалы тургустунуп келген. Оон аңгыда Шериг-оол Дизижикович амыгы үениң болбаа-зын технологиязы-биле дериттинген тудуг материалдарын будур Сибиринин заводунга барып, ажил-ижиле танышкан. Мында тудуга херетээр муң хире продукцияны будуруп турган болган. Тыва оон сарыг шажын хурээзинге херетээр тудуг материалын ап турган. Тудуг материалдарын үлөтүрүп Тывага хөгжүлдер херекке дуза чедиреринин талазы-биле чугула заводтун удуртукчулары-биле ол кылган.

Новосибирсктин Академгородокка РФ-тин Президентизи В. В. Путин улуг хуралды эрттирген. РФ-тин Чазак даргазынын бирги орадакчызы А. Л. Кудрин кылган. Бо айтыртыг талазы-биле хой кижичи санал берип, моон сонгаар Сибиринин хөгжүлдесинин талазы-биле чугула айтырларын колдугени.

Сибирь дөвискээринин губернаторлары, сенаторлары, эртемденер болгаш өскелер-даа оон ажайлыг киришкен. Сибиринин XXI чүс чылда стратегтиг хөгжүлдесинин айтырларынга ул хуралды турса-кааткан. Илеткелди Россия Федерациязынын Эртемнер академиязынын Сибирь салбырынын даргазы академик Н. Л. Добросов, элдерин илеткелди РФ-тин Чазак Даргазынын бирги орадакчызы А. Л. Кудрин кылган. Бо айтыртыг талазы-биле хой кижичи санал берип, моон сонгаар Сибиринин хөгжүлдесинин талазы-биле чугула айтырларын колдугени.

Сибирь дөвискээринин губернаторлары-биле хуралды В. В. Путин чыылдырган. Амыгы үеде чугула согула-ларын, 2001 чылдың төлөвилелдеринин дугайында орта чугаалашкан. Шериг-оол Дизижикович федералдыг программаларга хамаарышкан саналды бергеш, Россиянын хой дотация ап турар дөвискээрлерге (регионнар) тускай федералдыг программалар тургузарын саналдан болгаш Тыванын моон сонгаар хөгжүлдесин дүргелеринче уланган болурун боддаларын илереткен.

Тыванын Президентизи Ш. Д. Ооржактың чеди хонук дургузунда үргүчүлгезин чай чок ажил-албаны мынчаар доозулган.

Россиянын Эртемнер академиязынын Сибирь салбырынын даргазы академик Н. Л. Добросов, элдерин илеткелди РФ-тин Чазак Даргазынын бирги орадакчызы А. Л. Кудрин кылган. Бо айтыртыг талазы-биле хой кижичи санал берип, моон сонгаар Сибиринин хөгжүлдесинин талазы-биле чугула айтырларын колдугени.

Сибирь дөвискээринин губернаторлары-биле хуралды В. В. Путин чыылдырган. Амыгы үеде чугула согула-ларын, 2001 чылдың төлөвилелдеринин дугайында орта чугаалашкан. Шериг-оол Дизижикович федералдыг программаларга хамаарышкан саналды бергеш, Россиянын хой дотация ап турар дөвискээрлерге (регионнар) тускай федералдыг программалар тургузарын саналдан болгаш Тыванын моон сонгаар хөгжүлдесин дүргелеринче уланган болурун боддаларын илереткен.

Тыванын Президентизи Ш. Д. Ооржактың чеди хонук дургузунда үргүчүлгезин чай чок ажил-албаны мынчаар доозулган.
Таан-оол ХЕРТЕК.

Сөөлгү шакта

● РФ-тин Президентизи В. Путин Чесектиг Куштерин янзы-бүрү хевиринин командылакчылары-биле ужурашкан, шериг херээн хөгжүлдеринин айтырларын чугаалашкан. Хамык ужур хой саңыг шеригни тургузары эвес, а комплекс-тиг, янзы-бүрү байдалдарда чурттуң камгалалын хандыра шеригни тургузары чугула бооп турарын дөдөдаткан.

● АКШ-та президент сонгулдалары эрткенден бээр ийи неделя ашкан, ынчалза-даа кымнын президент болганы ам-даа билдинмес. Электроннуг саналга сузуаар Д. Буш болуңуң удур-данычызы А. Гордан 917 бадылашкын-биле мурап турар. Бо хүннерде сонгу-чуларын боллеттеринин хол-биле санаары уламчылал турар. Бо таварылгада А. Гор хой бадылашкынын ап болур хире.

● Калининград областка губернатор сонгулдазынга катан бадылашкынга Батыйи флотунуң командылакчызы турган адмирал Владимир Егоров сонгу-чуларын 61 хуу бадылашкынын алган, тилгези.

● Пятигорск хоорайга чоң чыдыр базаарга 5 кт частыр чүүлдү чажырып каан чытыканы саперлар чогуур үезинде тыпкан, чайлаткан. Ол чазылган болза, чүс-чүс кижилер амы-тынындан чарлып болуру илерээн.

(АГЕНТИЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ТР-НИН ЧАЗААНДА
ӨРТЕКТЕРНИ БАДЫПААН

Тыва Республиканың Чазанын 1999 чылдың сентябрь 10-да №807 доктаалы-биле бадылааны республиканың бюджет организацияларына чүкк соортулгези дээш бир транспорт ажылынга 0,96 рубль турган, а херек кырында чүкк соортулгезиниң чарыгдалын дуглап шыдабайн барган Автомобиль транспортуна кывар-чаар материалдарын бир литрде 4,5 рубльден 8 рубльге чедир өскени, азы 78 хуу четкени, оон-биле чергелештир артык кезектерин ортоткени өскенини түшенинде, чамдык автобүдүрүлгелерде чүкк соортулгезиниң болуусу бо хүнерде 1 тонна-километрде 1,80 рубль четкен. Чүкк соортулгезиниң таривин чавыс болганындан колдунушта шупту автотранспорт бүдү-

рүлгелери дугулар, аккумулятор болгаш артык кезектер садып алыр хөрөнги чок болуп турар. Бюджетте ашканды-рышкынын дозу чок болганы-биле 2000 чылдың эгезинде транспорт ажылында тургустунуп келген өртектерге дүштүр тарифти 1,28 рубль кылдыр өстүрери болдунмаан. Одалга сезонунуң үезинде республиканың кожуунна-рыне көмүр-лаш соортулгези үстүрүнүп кырында келенин барымдалааш, ТР-нин Чаза бюджет адырында хереклекчилерге чүкк соортулгезиниң чыкк таривин 2000 чылдың ноябрь 4-тен эгезден немээт өртөккө үндүрүлгелер чокка 1 тонна-километрде 1,30 рубль кылдыр доктаадып тургускан.

Сергей ХЕРТЕК.

Кысказы-биле
БУЯН ДОЛГАН БҮДЭЭП

“Чеченлинг” хүрээинге республиканың сарыг шажын чүдүлгеге кижилерине өөредилгеге ретрит (бүдээп) болуп эрткен.

Баштайгы хүн айнаа кээргөчел сеткилдин бурганы Арыбаланың чүс мун тариназын чүдүкчүлүгө номчаан. Ол тариналарын дама-башкыларын номчаан сорулгазы — кижилерин бо човулаан долган берге үеде бот-боттарынга камынг, кээргөчел сеткилдин болуру. Ол ышкыш Ак Тарийги бурганын чүс мун тариназын номчаан. Ооң кол утказы бүгү-ле чоннар аразынга аарыг-аржык, озал-ондак, човулаан чок болгаш назы-хар узун болуп дээш. Назы-хар узун болуру дээрже өскелерге дуза кадып, эки үеде чып алыр-дыр.

“ри” буддичин топ болгаш Камбы-лама эргеленин дөткөмчезинде болган. “Манчүшри” буддичин топтун удуртукчузу Тензин Чинба бо улуг мөргүлге хамаарыштыр мынчаар чугаалаан: “Бүгү делегейде човулааның дириг амтынарна, кижилерге аас-кежик кээзде ыравазын. Ылангыя эки чүүлдер Тывата, Россияга бодаразын, чонун амды-раарынын инти байдалы экижизин. Келир чылын Тываже Ыдыктыг XIV-кү Далай-лама башкы аалдан келер деп турар болгай, ынчангаш буян долган ак орукту күзеп кааларын”.

Ук Бүдээди “Манчүш-

БАШКЫЛАРГА —
“БАШКЫ”

Эртем-методиктиг “Башкы” сеткүүлдүн 5,6 дугаарлары бо айның эге хонуктарында чырыкче парламентын үнген.

Сеткүүлдүн бо үндүрүлгези башкыларга чүгүлгө болуп эртем-методиктиг, өөредилгеге-кижиздилге айтырылгалар чүдүлгезинде онзаланып турар. Оон ындай эге профхөөрөдчилерин 60 чылдыга тураскааткан чүдүлгелерде Россиянын, Тыванын-даа ол өөредилге

чөринин хөгжүлдесин бо хүнге чедир коргускен. Сеткүүлдүн чанычыл болган рубрикаларында башкыларга кичээл үезинде ажылап болгу дег чүүлдер база хой. “Алгоритм”, “Физинуткалар”, “Генетика өөредилгезиниң системасы” дээш, оон-даа өске темалар бар.

“ЕНИСЕЙ — 2000”

ТР-нин Аныктар хөрээниң талазы-биле күрүне комитетинин чанында республиканың аныктар тову студент аныктар аразында эстрада ырыларынын күөсөдкчилериниң “Енисей-2000” телеконкурзуун чарлаан.

Шингелениң биргезинде республиканың өөредилге

чөрининге эрткен.

ЭЪТ, АЫШ-ЧЕМ АЙМААН
ҮЛЭЭН

Сентябрь 16-да Тываның күрүне филармониязынын залына Бай-Тайга кожуунуң төлээлери Кызыл хоорайда өөренип турар студенттер-биле ужурашканын организациястап эрттирген.

Бай-Тайга кожуундан Кызыл хоорайнын өөредилге чөринде 344, а республикадан дашкаар 93 студент өөренип турарын ук ужурашканыга демдадор. Ужурашканы Дамба-Дорж Саттың күөсөдкчилер-биле “Бай-Тайга” деп ыры-биле айтканы онзагай болган. Кожуунуң чыгырга даргазынын орадакчызы С. С.-С. Хертек, Кызыл-Даг суму чыгыргазынын даргазы В. Б. И. Салчак, Тыва Республиканың культуразынын алдарлыг ажилдакчызы Б. С. Чамбыт, күрүне филармониязынын

директору С. И. Өлзей-оол сос ап чүве чугаалааш, студентилериниң өөредилгезинге чедикчилериниң күзеп, чыгыт-сөзүн бергенер. Улуг Хуралдын кезигуну А. И. Очур бодунуң чаныч черчүртүлгезин дөткени, Шуй сумузуң эки өөредилгезин студентилеринге бодунуң өгүдөсезин мурнундан 100 рубльди тывыскан. Кожуунуң төлээлери студентилерге дуза кылдыр эът болгаш өске-даа ары-чем аймаан кижилерине үлгүн, Алдыны СААЯ.

“ЭРТЕНГИ СЫЛДЫСКА”
КИРЖИР

Вячеслав Донгактың “Эдегей” танцы студиязы Иланово хоорайга болуп эрткен Бүгү-Россия чегрелиг фестивалга киржекеш, гран-при шаанын алган.

Фестивалга Россиянын 10 республикаларындан болгаш 79 хоорайларындан уран талантылыг бичи артистер киржип турган. Бистин республикадан интизи-биле 16 кижилер киржип чораян. Оларга дөткөмчезин Дээди

Хуралдын депутаты Владимир Ооржак болгаш Сергей Моисеев чедирген. Уруглар 2001 чылдың бирги декадазында “Эртенги сылдыс” деп теледамчыдылгага киржи деп белеткенин турар.

ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Ноябрь 11-12 хүнеринде Новосибирск хоорайга Бүгү-Россия чегрелиг хостуг хүреш маргылдазы болуп эрткен. Адаа Сибирь регионнарындан болгаш Ортаа Азия чурттаарында мөгелер киржишкен.

Бистин республиканың мөгелери мөөрейге киржишкен, тингелелтиг чөрилерин чедип алган 58 кижилерге Буян Биче-оол хүрешкеш

чөмин болган. Ушкү чөрилерге Начын Кунгаа, Дүгөр Селен-оол төлептиг болган. Игорь ДАМДАК.

ЧААГАЙ АДЫН ЭГИДЕРИ — БИСТИН ХЕРЭЭВИС

1930-40, 1950 чылдарда ТР-ниң депокээринге болгулаан үндезин чок репрессияларга таварышкан, оон агарып, чаагай ады катал тургустунуп турар хамаатыларнын сөөлгү үеде көвүлде турарын улуг сеткил ханышкыны-биле дыңнап турар бис. Чоокку айларда 9 кижини агартып, чаагай адын катал эгидери чедип алдырган. Ол дээрже бистиң ТР-ниң Дээди судунуң болгаш прокуратура ажилдакчылары-биле кады кылган ажылымыстың түнөөлү. Оларнын аттары 1995-96, 1998 чылдарда “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлаттылган 986 агартылган кижилериниң даңазына көвөй кирер.

Агарткан кижилериниң ат, фамилиязын, адааның адын, төрүттүнген болгаш чурттап турган чөрилериниң аттарын ол үениң бижиниң орфографиязынга көвээр арттырган бис. РФ-тиң Президентинин 1991 чылдың август 24-те үндүрген Айткышкынын күөсөдкчилер-биле агарткан 9 кижиниң көзөмчө херектерин кошкан №82 архив документилерин, мурнунда 868 кижиге хамаарышкан 476 көзөмчө херээ ышкыш, республиканың топ күрүне архивке кадагалаары-биле дамчыдыр бис. Агартылган кижилериниң төрөлдери аздаа баргаш, ук документилер-биле танышып болулар.

Бистин репрессияларга таварышкан кижилерге хамаарыштыр чорудуп турар ажылымыс чон ортузунга эки үнелелди ап турар. Ооң херечини кылдыр дыка хой кижилер салым-чолу эки билдинмес дөргүл-төрөлдериңиң дугайында айтырыг тургузуп кээп турар. Репрессияларга таварышкан кижилериниң төрөл-дөргүлү оларнын каш чылга шийиттиргенини, кааа херек эрттирип турганынын, өлгөн хүнүн, ажааган черин шын айткан шызылгаларын, суд шийткелдеринден ушта бижилгелерин, хавырткан эт-сөп дугайында шызылгаларын айтырып, өске-даа медээлерин ап турар.

Үндезин чок черге шийиттирген кижилериниң чаагай адын эгидери — бистиң херээвис. Агартып турар кижилериниң даңазы ам-даа узаар. Агартышкыны ажылы ам-даа уламчылап турар. Прокуратурада эде көөр 66 архив херээ бар.

Ынчангаш “Шын” солуну дамчыштыр чоктаа чаа агарткан 9 кижиниң ат-сызын республиканың чурттакчыларына чарлап дыңнадыр-дыр бис.

1. Додоа Малчин Кур-Кечил 1900 чылда Тес-Хем кожуунуң Кызыл-Чыраа сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. Анаа агарткан 9 кижиниң ат-сызын республиканың чурттакчыларына чарлап дыңнадыр-дыр бис.

2. Могоуш Часыдак Чош-оолович 1911 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузуңга төрүттүнген. Коммунист партиянын кезигуну турган. Анаа чурттап, кээзе совет даргазы бооп ажилдап турган. Оон 1950 чылдың 8 айның 23-те ТАО-нуң Дээди судунуң суд коллегиязынга РСФСР-нин 59-ку чүүлүнүң 7-ги кезээ-биле 2 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче херек эрттирер кылдыр шийиттирген. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң Доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 28-те агарткан.

3. Ооржак Сырылаа Селикаан 1913 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Ак сумузуңда Чодураалыг-Сагыр деп черге төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1949 чылдың 7 айның 25-те ТАО-нуң область судунга РСФСР-нин 58-ки чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң Доктаалы-биле 2000 чылдың 5 айның 24-те агарткан.

4. Очур Степан Кененович 1919 чылда ТАО-нуң Кызыл колдээ кожуунуң Талсы сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1948 чылдың 3 айның 9-та ТАО-нуң область судунга РСФСР-нин КД-зинин 59-ку чүүлүнүң 7-ги кезээ-биле 5 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. 1999 чылдың 10 айның 19-та Сибириниң шериң округунуң Прокуратуразынын РФ-тин “Агартышкыны дугайында” деп Хоойлузуңун 3,5-ки чүүлдеринге үндөзөп үндүргөн шийиттири-биле агарткан.

5. Оюн Чыгаккан Кызыл-Каракович 1903 чылда Талды кожуунун Элегест сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 8 айның 24-те ТАО-нуң область судунга РСФСР-нин КД-зинин 59-ку чүүлүнүң 7-ги кезээниң 1-ги пунктузу-биле 7 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 5 айның 24-те агарткан.

6. Плотников Григорий Андреевич 1910 чылда Ал-

муунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 7 айның 4-те агарткан.

7. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Кызылга чурттап турган. Кызыл кожуунуң “ВКП(б)” райкомунга пропагандист бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 8 айның 2-де агарткан.

8. Сарыглар Ламожик Дембирелович 1906 чылда Бай-Тайга кожуунун Шуй суурга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. ТАО-нуң область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээ, 59-ку чүүлүнүң 7-ги кезээ-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 7 айның 12-де агарткан.

9. Сарыглар Соржу Семенович 1919 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. ТАО-нуң Дээди судунуң суд коллегиязынга 1950 чылдың 8 айның 23-те РСФСР-нин КД-зинин 59-ку чүүлүнүң 7-ги кезээниң 1-ги пунктузу-биле 2 чылда эдил-чазар күш-ажыл колониязынче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

РФ-тин Аймак чок оруунуң федералдыг албанын ТР-де Эргелениң хойниги-биле харылзаа тудар болуу.

10. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

11. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

12. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

13. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

14. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

15. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

16. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

17. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

18. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

19. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

20. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

21. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

22. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

23. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

24. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

25. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

26. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

27. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

28. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

29. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-ки чүүлүнүң 10-гу кезээниң 1-ги пунктузу-биле 10 чылда эдил-чазар күш-ажыл лагеринче шийиттирген. Шийиттирер мурнунда Шекпээр эге школазынын директор бооп ажилдап турган. РФ-тин Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 2000 чылдың 6 айның 18-те агарткан.

30. Сарыглар Догую-оол Дагбажан 1912 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнген. Партия кезигуну эвес. 1950 чылдың 11 айның 24-те Тываның область судунга РСФСР-нин КД-зинин 58-

Төөгүнүң балалбас арыннарындан

ДОНДУК САЙЫТ

КУУЛАР ДОНДУКТУҢ ТАЙЫПЫРЫ

Даа кожуунун Шени чурттуг Дондук Куулар Тыва Арат Республика үезинде улуг албан-дужалдарга ажылдап чорааш, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазына чедир депшээ. Бо үениң дургузунда чуртунуң сайзыралы, чоңуңуң эрге-ажык дээш сагыш салып, биче эвес ажыл-херекти кылган. 1932 чылдың май 22-де "контр" херээрге киришкен дээш дээди хемчег-биле алаалаан. Оон Чоон-Хемчиктин Шемиде, Баян-Талада чурттап чоруур хой саныг төрөлдери Дондук Кууларның салым-чолуңуң дугайында бижирини Хонук-оол Доржуевич Монгуштан дугээди. Ону күтүседир-биле ийи-үш чыл иштинде оон дугайында коочуннардан айтыртынып, архив материалдарын хой-биле ажып көрүп тургаш, эвээш эвес документалдык факт-барымдаларны чымы алган. Бичангаш Дондук сайыт деп эгелит материалды бижээ. Архив материалдарына ол үндөспөтүнүн. Ону номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

коорге мындыг болуп турар. Дондуктун оонун ишти Монгуш Оржун-оол уруу Мийдокмаа болза Баян-Таланың Ээр-Хавак чурттуг. Дондук ийи уруглуг. Улуу Бичини-Уруг, бичези Чолдак-Кара. Бичини-Уруг Баян-Таланың алдарлыг механикатору Сат Седип-биле о-буле тудуп чораан. Олар ийи оол, ийи кыстыг болган. Оолдары чок болган. Кыс уругларын Седип Надежда Сатовна ийи уруглуг Баян-Талада чурттап чоруур. Бичини кыс думазы Куулар Роза Седиповна ийи уруглуг болгаш Баян-Тала совхозта 22 чыл иштинде бухгалтерлеп ажылдап чоруур. Баян-Тала суурга чорааш, кайзынганда лаа жуурашкан мен. "Кырган-Кара" Куулар Дондуктун күрүңеге удур кылган кандыг-даа контр херек кылбаан, тыва чон дээш ажылдап чораан киж, бичангаш ону агартып коор болза эки чүвө-дир ийин — деп орларлар чорду. Куулар Дондуктун бичини уруу Чолдак-Кара угбай Ак-Тургу суурга чурттап чораан. Уругларын Роза, Шолбан ол-ла суурда ажылдап чоруур чүвө — деп, Баян-Талада Надязы биле Розазы менээ чугаалап бергенер.

Куулар Дондук Даа кожуунун Шимилиг-Хемге (амгы Шени сумузуна) 1888 чылда төрүттүнген. Дондуктун адазы Дажы Шеминге бир бай шылдадыг кижилериниң бирээзи турган. Шеминин Эл-Бажы, Ак-Кара-Суг, Доржун деп черлерге малын малдап, коокшун амырдалдыг чурттап чораан. Дондук, Маннай-Кара, Чүлдүм деп оолдарыг, Ламажап дээр кыстыг чораан. Дондук 15 харлыг тургаш, Чалаананың Устуг хурээзинге хуурак болуп ном коруп эгелээ. Оорениринге сунду-луг оолду лама-башкылары эскерип кааш, 20 хар чедерге Моолдун төвү Урга хоорайны. Кандан хурээзинин сургуулу кылдыр чоруткан. Санит Шоорааның номун элзээ хандыр ооренип эгелээ. Бир дээр оо ооредилгезин орта бичи-биле ооренип болза, кешпи Миндик (шажын философиязы) деп атты алыр турган. Дондук 3 чыл ооренип, ооредилгезин ара каапкаш, чуртунга чынып келген.

Чалаанга чедип кээрге, Баян-Бадрыгы, Дакан-камбы олар Гамын кыдат аразына чагаа бижик, медээ чедирер Чайзач чергелиг улуг дужаалды бергенер. Ол албан-дужалына бараан бооп чоруп тургаш, Монгуш Оржун-оол уруу Мийдокмаа-биле огленген.

Кажан Тываның Чазаа Хем-Белдиринге тургустуна бээрге, Дондукту Чазактын Күрүнө садымнын даргазы кылдыр томуйлаан. 1923 чылдың ноябрь 4-те Дондукту партия ТК-нын оралкачы даргазына соңган. Ол-ла чылын Улустун Биче Хуралының даргазына ону депшиткен.

Ол үеде даргалар албан-дужалына түр хуушалдып ажылдап турган. Бир чылда кандыг-бир албан-дужалга 2-3-даа даргалар ээлчегин ажылдаар. Ол үениң даргалары тус-тус кожууннардан аттардыг келгеш, найысылал Кызылга боттанчап ажылдап турганар.

1924 чылдың он айның 19 хүнүнде Куулар Дондук Чоон кожуунун чагырга даргазына томулуктан.

Бо үстүнде кирген албан-дужалдарга түңелдиг ажылдаанын көргөш, 1925 чылда Дондукту ТАР-ның Чазаның даргазына томуйлаан. Бо улуг дужаалга 1929 чылга чедир ажылдаан.

1925 чылда Тыва Арат Республиканың баштайгы делегациязы ССРЭ-ге барган. Дондук Сайыт ону баштап чораан. Эп-тайбынның, кады ажылдажылганың база бот-боттарың деп эргелиг хүндүлөжиринин сезуңга үндөспөтү тургустунан ТАР биле ССРЭ-нин аразына бири Керээге Дондук Куулар, Нимачап, Монгуш, Соян Далаа-Суруң олар кады ат салганнар. Москва чоруп тургаш, Дондук, Нимачап, Далаа-Суруң Коминтернин Чоон чук кидизиниң улуртукчуларын Сен-Катаямадан делегей айтырылганын талазы-биле бүгү таладыг ханы тайылбырын алганнар. Совет Чазактын удуртукчулары Тываның делегациязын-не бедик делнеге хүлээп ат турганнар. Тыва төлөөлери ССРЭ-нин даштык херектеринин улус комиссары Ш.Ф. Фрунзе баштайгы хүнеринде хүлээп алган. Бот-тускайлап хамаарышпас күрүслеринин делнегине ССРЭ-нин Улус Комиссарларының Чөвүлелиниң даргазы А.И. Рыков Тываның баштайгы барган делегациязын хүлээп алгаш, аныяк Тыва Республикага эконимик, политиктиг улуг дузанын коргузерин агаан. К.Дондуктун баштаан ТАР-ның баштайгы делегациязының Москвага кылган ажалы тыва чонга коңчуг улуг дуздыг болган. Тыва черге чаа эрге-чагырганы тургузуп турган, ол үениң мерген угааныг удуртукчу даргалары актыг черге каржынуудуг шаажылалга таварышканнар. Оларның бирээзи Дондук Сайыт.

1929 чылдың январь айның 7-11 хүнеринде ТАРН ТК-нын пленуму болуп эргек. Ийи дугаар айтырымга Тываның моон сонгаар капи-

талыстиг эвес орук-биле коржурун чугаалашкан. Пленум "контрреволюстуг идегеттерин" сойгаалап болгаш оларны удуртуп органдардан хостаан. Ол дугайында хой саныг документтерин күрүнө архивинде шыгжаттынып чыдар. 1929 чылдың октябрь 16-да намын Дээди Чөвүлелиниң (Политбюрозуңуң) шиттирин суугаар "Араттың идеологиязының принциптеринге таарышпас Баян-Бадрыгы, Нимачап, Далаа-Суруң, Санчай-Доржу болгаш оскелер-даа 16 кижилерни намын, Топ Комитеттиң кижилеринден үндүргөш, ажыл-албанындан шуут хурдугер. Ол-ла болган хуралды хүлээп алган доктаалының ийиги чүүлүнде Куулар Дондук биле Иштики яаманың сайыды Шырап оларны шүгүмчүлөп чугаалашканын бижээ. Ында айтканы бола:

1. Дондук боду шаанда лама чораан, а лама сургуулуңа элзээ болбаазырап ооренип. Хемчиктин кыргыз камбылары Чамзы, Дактан олар каттыжып алгаш, ак орус, кыдат Гоминдан чижекти идигеттер-биле каттыжып, сүлээлелин чораан. Арат Чазаа доктаатканындан эгелээш улуг дужаалдарыңа эдилеп келген. Яныз-бүрү ажал-херектерини удуртуп чоруурда, ол бодунуң кара туразы-биле кылдыр. Ламалар-биле харылзажып иштенип, олар-биле чугаалажып турган деп кожуунар хуралдарыңа шүгүмчүлдөрдөн илерээниң барымдалааш, оон бодун албанындан ап актаар деп доктааткан.

1929 чылдың октябрь 20-ден ноябрь 10-га чедир болуп намын VIII съездин Тываның капиталист эвес оруктан коопсузунуң программаның ажылдап кылган. Оон-биле чергелештир намын ашталганын чүүлүг деп көргөш, феодад идигеттерин күрүнө болгаш хой-ниитиниң ажалына киржирин соксадыр деп айткан. Ажылдан хостаткаш, Дондук сайыт төрөтүн чери Шемиде коңуп келген.

Ам Шени суурда чурттап орат Дондук сайыттың керин, Дондуктун Чүлдүм деп думазынын оонун ишти, 87 харлыг Чыртаана Сапының оорулары: Кок-Хуна Сагыла малчыннап чоруур, Конзай-оол иштики херектер органдарына ажылдааш, капитан дужаалга четкен, Елена — Тыва Республиканың алдарлыг башкызы. Дондуктун думазынын бирээзи Ооржак Маннай-Кара деп киж Шени суурга хой чылдарда мал кадарып келген. Ушургулуг: Чыргал, Долчун, Калдар-оол. Дондуктун хеймер думазы Ламажап деп кыс киж. Хой уругларын: Оюу, Чалбак-оол, Биче-оол, Кошкар-оол, Минчиннаа, Серен-оол, Кара, Олан Шени суурда яныз-бүрү ажыл-агыйларда ажылдап, чурттап чоруурлар. Бо үстүнде алы кирген кижилеринин бир чамдыктары кырган-адазынын агартырын маан чорааш, улуг ийгузүн удааннар. Куулар Дондуктун ажал, амдыралыңа база ол ышкаш доргул-төрелдерин сактып кээрге, мындыг болуп турар. Куулар Дондук ол үениң ортем-биллиг кижилеринин бирээзи, дегелейин хайнышканын үезинде бичини Тыванынын бурнугаар депшигилгез дээш аксеткилдиг ажылдаан. Оон херезини 1925 чылда Москвага Тыва биле ССРЭ-нин аразына чарган Керээ болуп. Бистин Шени чурттуг Монгуш Нимачаптың, Куулар Дондуктун "контр" диртин чораан херези ам-даа суд таварыштыр агартып деп корбейн турар. Бо ажылды дүргөлдери күзөңчиг. Берге үеде, бодунуң чоңун, төрөтүн черин чыраткылыг келер үеке хире шаа-биле элдертин келген улуг угааныг кижилерин сактып, оларның алдар-алын аныяк салгалга дамчылары күрүнениң херээ болуп ажурлуп турар.

Хүндүлүг номчукчу! Силерге таныштырар-биле Куулар Дондуктун 1929 чылдың 10 айның 18-те Чоон-Хемчик кожуунун Шени суурунга ТАРН ТК-ның нам комиссиязыга бижээ тайылбырын моон агаанда парлаан. Ол-ла тайылбырың орус дылче очулгазын Данчайге болгаш Богдавиче чорутканын архив документтери херечилеп турар.

Амгы үеде менээ таварышкан хой чүүлүг шүгүмчүлөп дугайында чүвениң шынын шудуртуп илгерилеп, долчу харыны бижидим. Тускайлап илгерилээрим ужуру болза, нам болгаш улустун албаныга шургул кирер болгаш айтырыгны агартырың аргазын кичээнип, кара чангыс ош шүгүмчүлөлдериң шынын байдалдарын чогуур черден илередип тыпкаш, үзүп доктаадырда догум дуза болуп ирги бе дээш бижээним бо:

1. Мурнунда лама чораан болгаш моол черге кешпи Миндик ачидип алган мен. 15 харлыгымдан эгелээш лама болуп, чуртумга шажын-хитке олуруп, ном көргөш, чыргы каш харлыгында Моол Улан-Баторга барган мен. Санит Шоорааның ному элзээ ооренип турган болумза-даа, ара дууду каапкаш чуртумга чанып келгеш, күрүнө албан-херээге киришкен мен. Шажын чүүлүгүң сайыкдилгамын элдерип, ону улаштыр дагып-чүдүп, кешпи болуп ат чедип ап шыдааанда болумза, оо ооредилгезин 3 чыл ооренип шы.

2. Ак орустун үезинде Хемчиктин Калчан-камбы дээр камбы-биле Белоарск (Хем-Белдир) хоорайга чораан мен, оон бижээниң дузалажып турган дээр шы чүвө. Оон ук ужуру болза, ол үеде Таңды Тыва чуртуңа орус, кыдат ийи тала дайын кылып деп барган үе болуп болгаш, мен кыдат талага тургаш, Өвүрге турган кыдат шериглер дүжүмөттеринге болгаш камбы Дактанга чажыт медээ чедирип турган мен. Ол үеде ак орустарның байдалын хынаар ужурумдан Чамзы-Хамбынын албанына эки туралыг киржиң, суй бижээни дүжүмөттин албанын кылып турган мен. Ол мээң чажыт байдалымын эки билбээ-биле илелкейлиг чоруп турган дээш шыныгдыр.

3. Гамын Кыдат, Камбы Дактан, Гүн Баян-Бадрыгы оларнын аразына чажыт бижиктерини ыңай-бээр дажыыр киж болуп тургаш, оларга дузалап турган мен. Чейен чергелиг улуг дужаалдыг турган дээр черле шыныг. Оон ужуру болза ол үеде мен Кыдат Гоминдан намын тавын (беш) төрелди каттыгырар, Совет Республика тургузар дээш үзелин чопшээрээш, Таңды Тываның кадып киргеш, бир аймак шуулган тургускаш, шуут Кыдатка кадып, чагыртып сорулгалыг турган мен. Ынчан чораанынын хараазы-биле оларнын албаныга дузалажырына бодум-биле кириң, ак орустар болгаш Моолдун сарыг, кара кыргыстары-биле демисеңип чораан мен. Оларга удур демисеңип чорааным кайы хой.

4. 1923 чылда Улустун Биче Хуралынын даргазы турган үеде, Сайыт Оруйгу, Нимачап суугарынын Моолга каттыжар дээш саналың чопшээр бижип үндүргөн дээр шы болган. Ужуру болза, мурнунда Гоминдан намын үзелин барымдалааш, Кыдатка каттыжар дээш чүткүлүм болдунаан. Моолга турган Кыдат шериг Унгеринин коосуңуңа алыскаш, база Моолдун иштинден араттын революзу үңгөш, Хаактыга моол революстуг түр чазан тургузуп доктааткан. Оон уламнандал оо херекке киржиринден соксааш, Тыва биле Дорбет кызыгаарга олуруп тургаш, бир дорбет кижден ол үениң Моолдун "Унен" ("Шын") солунунуң каш хуузуң ап номчачан мен. Оон ам Моолдун түр чазанын төлөөзи Шагдыржап-биле ужурашкаш, орус биле моолдун ол үедеги байдалын болгаш дегелейиниң ниити байдалын дынаан мен. Моол араттын намынын күзөлдиг 10 чүүлүнүң ужуруң билгеш, мурнуң сорулгамдан дүшкен мен. Моолдун араттын намынын 10 чүүлүнүң алы сорулгазы: бүгү Моолду каттыштырынын талаакчызы аларган мен. Моон ужурундан Сайыт Оруйгу суугарынын саналын туралыг чопшээрээним шы. Моол биле Тываны кадар дугайында саналымын кымдан-даа чажырбайн чораан мен. Совет болгаш моол

жыл, улустун дөзөвилелин буруу чогаалып турган, сан-хоо когарал будулгаан кылган дээр шы бооп болуп-ла. Ужуру болза, ол үеде чүгле Дружковту эвес, ол дугайында комисс бүгүдөлин идигээш, оларнын төлөвилелин чопшээр тургаш, соолүңдө кээп, бо буруулуг бооп турарым олду. Кара чангыс Дружковка чопшээр берип, оске орустарны кызып турганымын билбес мен.

10. Бурят ламаларың хуралына кешпи Шойдан суугарың чоруткан болгаш оларнын херегелиңге чарыгдар 500 төгерикти ламаларың чыза санындан үндүрткен дээр шыныг. Колээ аалымга турумда, бурят ламаларың чалгалзын бодунуң чаргазы-биле эш Навов менче чорудувуткан болган. Ону Чалаана хурээзиниң ламаларың шилчидип берген турумда, эш Навов боду челе берген. Ынаар ламалар чорударын дугуружуп чөвүлөшкен бис. Ынчангаш оларга чажыт саавыр берип, бурят ламаларың иштики байдалын болгаш ылангыга Агбан Доржуңуң санал-оңалын билдип кээрин сүмөлээ бис. База олар-биле кады идигелдиг бир киж чоруткаш, Бурятияның чогуур черлери-биле харылзажып, ынаар сургуулар чорударын билдип кээрин доктааткан бис. Ол дугайында бурят ламаларың чажыдын биче-бача чыгган болза-даа, сургуул дугайында чүү-лаа кылдынаан. Оон дараазында нам болгаш аныяктарың хуралыңдан ол дугайын буруу шаап шүгүмчүлдөң хамарыштыр улус адалдалан агартынар дээш эе ооскуду хевирлиг мындыг болуруң ам илгерилээш. Бо дугайын шүгүмчүлдөң турган үеде улустун чугула чажыдыңа холбайштыр чүүл бар ужурунда бурууну хүлээп, харыны бербээш.

11. Хемчиктин Чамзы-Хамбы-биле үргүлч чагаа харылзаалыг дээрин, Ендан-Хамбы-биле харылзажыканымын чугаалап турар ирги бе, ол болза Ендан-Хамбы арааш, Моолдан эм чалаар болгаш моол эмчинин эмни чалаар дугайында менээ чагаа чорудуп турган болгаш мен-даа харылдап турган мен. Чамзы-Хамбы-биле чагаалажып харылзажык болумза, чүгө чажырар мен, оон шыңмезени илередири эки деп чүвени билер мен.

12. Ажыкайың хоренгизин хавыраын дадалгалзан дээр-дир. Оон хоренгизин хавыра дугайында Иштики херектер камгалаар черин айтырылганы тускай коорун саавырлап турган мен. Оон чогум чүзүңе канчап дадалгалзуп турганымын тыппайн тур мен. Тускай медээ бар чүвө болза, ону менээ дыңдадыр, чүвениң шынын тодаргай-лаадыр дадалга чогууму демдээр мен.

13. Күрүнө херээниң дугайында бодунуң алдалгалын бүгүде хуралга минниң бердинген болза-даа, шынында сан-дорт эвес дээр, бодунуң чазымынгу тус намын бүгүде хуралыңа болгаш улуг-биче Коминтернарның төлөөлериң мурнунга минниң турганымын билбес мен, бо шүгүмчүлдөң хүлээвейин, харын буруу шаап удурларын мен.

14. Хурал-чышыка араттын шүгүмчүлдөң кызар дээр-дир. Кайы хуралга, кандыг шүгүмчүлдөң, канчаар кыскамын тодаргай эвес болгаш окта билдирмес төлээде, бо удаада огулуг харын берип шыдавас-тыр мен.

15. Хой амырлардан келген херектерге хары бээр орунуга харын дедир чач идер дээр-дир. Хой черлер чазак черинге бадылдар саавыр херектерин ылавылап кылып албайн турарлар. Ол албан черлери тус-тус саавырлары баш бурунгар хынамчалыг төлөвилеп албас, чүгө чазак черинге дамчыдан берип турар бээр аларган чүвө. Ук ужурунда бо дугайында чазактын ады-биле аас болгаш бижимел дужаал үндүрүп турган чүүл бар чүвө, ону ынааар шүгүмчүлдөң түр боор, ынангаш бо дугайында минниң буруум чок. Хары бо дугайын намын бүгүде хуралыңа почта хааржаанга сукааш, тардадып чоруткан шүгүмчүлдөң сос-домандан илгерилээш чүүл бар, ыныгдыр да болза оскө чүүл турган болзы, тодаргай шыпаканын хирези-биле хары берип

дугайында Хайыраан суму-нун албан кижилери, 1-де эң ылаңгыга Нима-Дондук улуг удурланып, Хемчиктин хуралына мен шүгүмчүлдөң. Балчын-даа мээң саавырымын чажырбайн ужурун чугаалаан. Мен бодум хуралга долчу хары берип, удурланган мен. Ол харым хуралдың доктаалында тодаргай бар. Бо херектин дугайында мен, тергидеңчи Балчынга берген айтышканымга болчуп, ам-даа удурларыңдан дадалга-лаар чүвөм чогуң тускай демдээр мен.

Ам бо шүгүмчүлдөң дугайында долчу созуң чугаалайың. Бо шүгүмчүлдөң чүнүң дугайында болдунган дээрин бодум дугайы хынаарыма мындыг болду. Мен ол оң-буру хуулуп, үзелим ырбап чораан-даа болза улустун херээң чорударда намын үндөңиң сорулгазыңа болгаш шагың байдалыңа таарыштыр тып илеректен болуп ужурунда мээң таламдан байыр чедирер боордан башка, оскө хоумулар чүүл чогуң тускай илгериледим.

1929 чылдың он ай 18-те Хемчик, Улан-Хан Уула кожуңу Шени сумузу, Куулар ДОНДУК.

ПРОТОКОЛ № 4 ТАРН ТК-зының Политбюрозуңуң хуралы. ТАР-ның 5 чылынын 10 айының 12-де (1925ч., ноябрь 27-де)

Дынааны: ТАР-ның сүлде демдээ болгаш тугу, почта сүлдегит маркарлар дугайы.

ДОКТААТКАНЫ: Сүлде демдөктүн хой кижилерден кылып экелген хевир чурктары таарышпас болганда оларны хергелээш. Политбюро кезигуну эрөөлү сайыт Дондук, консул Разумов оларнын кылган чуруу таарымчалыг болуп ужурунда, ол төлөвилээң чурктук чангыс кылдыр каттыштырып чураш, күрүнениң сүлде демдээ болгаш.

Туктун майымын дорбелчин хевирлиг болгаш ортузунда сүлде демдөктин булдургаш, оон ийи талазында сестерни бижир... Сүлдегит марканы болгаш почта марказын — бо ийи марканы эрөөлү сайыт Дондуктун төлөвилээни суугаар бадылаар.

Дарга БУЯН-БАДРЫГЫ. Кезигуннери: ДОНДУК, ДАЛАА-СУРУҢ.

ТАРН Топ Комитетинин Политбюрозуңуң хуралының ДОКТААЛЫ ПРОТОКОЛ № 4 1932 чылдың март 22.

Хуралга олурушканнар: Шагдыржап, Тока, Метс, Байыр, Чүрмит-Дажы, Чүлдүм, Таян, Танчай, Пулчун, Хавакчап, Лопсан, Сандык, Аюшин, Лопсан-Самбуу, Сенгижик, Тавханахоо, Чутчук.

ЧУГААЛАШКАН ЧҮҮЛДЕРИ: Улус төрөңиң херээңе дерлинлеп, удаа-дараа-биле үнүп турган самыын-дөрбөчлөргө чажыды-биле киришкен болгаш улустун улуг албан ажалын сагышты-биле барылыңе чорудуп турган Хемчиктин Чоон кожуунундан кара, сарыг, феодалдар Бун-Бадрыгы, Дондук, Шагдыр, Бойду — шак бо аялалтык идигеттерин дугайын.

ДЫҢААШ ДОКТААТКАНЫ: 1. Бо идигеттерин дугайын дынаан коорге болза, үүлеткен херээ чинк эвес, шүүгү шажының 41 чүүлүн суугаар бооп ал шидери-биле улустун иштики политик камгалар черинден төлөвилеп келгени чүүлүг болуп төлээде, ол төлөвилээниң суугаар бооп ал шидери-биле доктаалып бадылаан. Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Куулар Дондукту 1932 чылдың май 22-нин хүнүнде болган ТАРН Топ Комитетинин Политбюрозуңуң хуралының доктаалы-биле бооп ал шиткен. Актыг черге кадыг-дошкун репрессияга таварышкан Куулар Дондуктун болгаш оскө-даа удуртукчулары херээ ам-даа агартынаан. Чүгө Тыва Республиканың репрессияга таварышкан кижилерин агартар комиссия шүлөң ажалдап турарыт? Харыны бээр үе келген деп болзар мен. Бо чүүлүдү кылып белеткереңиң улуг дузаны коргускен улуг эртемден Монгуш Бордохочин Кенин-Лопсанга база моол дыйдан тыва дылче хой ажалды оочулдарың эртемден Кыргыс Дадаевич Аракчаага улуу-биле четтиргенини илгериледим.

ЫНДА КОЛ-КОЛ ЧҮҮЛДЕР

"МАЛЧЫН ДЕПТЕРИ"

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем амызының сайдының бирги оралакчысы Викториа Талтаева "Малчын дептериниң" орус дыл кырында белеткеп турар майыын меңээ таныштырды.

— Баштайгы улаада малчыннар дары чедирин болааш, орус дылга белеткеп алдывас. Амды-зында чүгле төлевилели-дир. Ону арат-тараачын, хууда дузалал ажил-агыйнда мадыг ороелерге дузалалчы кылдыр тургускан. Белеткеп алган чүүдүвүстү Чазакка сайгарып көөр. Аңаа немелдер, эдилгелер болгаш өскерилгелер кылдыр чугаажок, "Малчын дептериниң" кол сорулгазы болза чизени, оң үчтү болгаш отчедун шын чорудары. Бир эвес дептер мал ээиниң холунга дары чед бээр болза, мал бажын дагын остүренинге догумунг — деп, Викториа Доржуевна демдегледі.

Чүгле мал-биле холбашкан өг-бүлелер эвес, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң барык шуптузу оң дептерин хергелеп, оң үчтү турар апарган. В.Д.Талтаева оң бир аныз демдегледі. Чонга дептерин орус дылга-даа чед бээри ажырбас дээрин чугаалады. Отчет домей-ле орус дыл кырында чоруп турар болгай. Чүге дээрге дотация акшаны

Дараазында бүдүн арын иштинде мал ажилын чорударында ажилдагылар табылбыр-норматив материалдарны кылып белеткээ. Малдың чүзүн аайы-биле чылда чөмгерилге хергелелин иштинде санап тургускан. Дараазында малдың бүгү чүзүнүнүн чизезин хар-назы, эр-кыс аайы-биле тургускан. Малды баштайгы эдештирилгеже кирирде хар-назынын, деңиз-массазын база бүдүн арында ажилдап тургусканы чүүдүгү. Чүгле чылгы, бода, шээр мал эвес, бора-тоолайлардан бээр демдегелеп бижээ. Шах амычаар белеткеп кылып каан дептер демдегелдер республикада барык чок. Бар-даа болза, эвээш саңгыг зоотехниктериниң холунда.

Малдың шимчээшкенин дептерде график аайы-биле бир арын кылдыр хана карапактап чураран. Бирги көзөңекте мал бажы, дараазында — орусча-чарылга, салгы-доола, малдың чүзүн аайы-биле олген-читкени, оорга алысканы, соккан малдын ээдин чөмге ажылааны, малдың аркамы, күрүңге сатканы ук хана карактарда долузу-биле демдегелеттинген. Мал чизени, оң бүгү шимчээшкени чүгле мал ээинден эвес, суму чагыргазында, чизе-данзы кылып

тургузар специалистен дорт хамааржыр. Бодунун хуу-даа малын малдык таварылгада ээ кижиде баш минир арга чок. Чүге? Мал дээрге ээзиниң амыдырал-чурталгазынын денелин, оң мөзү-бүдүжүн болгаш арыг-чаагай аталдарын колдурп чорору. Бир эвес малчын шын эвес чарыгдал үндүрер, зооветеринарлыг хажыдышкынар кылдыр болза, ядараар. Ядарап, сандарап оран мал ээинге чагырыкчы, оң чизе-данзы талазы-биле специалист шынгыны, боттук негелелин чөмге тургузар. Ол дээрге суму чагыргазынын хүлээлгези.

Кандыг-даа байдалдарда суму төлээри чоңун эрге-ажыын камгалаар, мал бажын зооветеринарлыг негелделерге дүштүр дагын остүренин организастаар. Өске орук чок. Шаңнал алыр, мактал чедер дээш малының бажын өйчөкчөкчөк "остүрер-донгүр-оолдар" чоруктар ам-даа бар. Төрүүр чүс баш шээр малданна 80-90 чаш тол камгалап алыры бөзүн амыр эвес. Бир эвес хой, ошкү ээзи чылдың дорт элчээнде чаза, чайлаг, күзөг болгаш эки кыштага бүгү сүрүүн калары турган болза, ынчан анай-хураганын онча-менди ажаап, камгалап алыр.

"Малчын дептерин" көрүп орамькын, мал бажын шимчээшкенин мактал санында-ла хайгааралга алдынганы чүүдүгү. Бо талазы-биле чизеле суму чагыргазынын чизе талазы-биле специалист холунуң үжүү-биле кады мал ээзи ат салыр кылдыр тургускан. Бир эвес тодур мал кызыраарга, сумга, мал ээинге чидир болур. Төрүүр болгаш чаш малды ажаап-тежээриниң кыска тайылбыры база бар чорду. Ол чүүт анык малчын өг-бүлеге ажыктыг.

Бүдүрүкчү малды ажаап турарынын технологиянын база дептерде кириген. Бот-үнеси чиник мал бажын дагын остүренинге хамаарышкан чүүдүр болза эвээш эвес. Салаа бөзүп санаваан-даа болза, мал бажын дагын остүренин бажы бүгү арга-хемчелери ында чыраттынганы.

Малды кайажаа турарынын чуруму база ында демдегелеттинген. Мал турар чер кургаг одек-биле долдунган турар ужуруг. Эртеңги шакта малдың ол одоон аштап-арылаар. Одек кылдыр ажылгаар чүүдүрүн хевирлерин санап каан. Чижээ, саван, кургаг чингис, бүрүлөр, кургаг ыяш чоңгузу, кургаг хирээди.

Арапчор ОКСУР.

ЗОНА СЕМИНАРЛАРЫ

Тыва Республиканың Президентиниң айтмышкынын эсуугар оң Администрациязы бо хүнерде республикада тус чер бот-башкарлыгга тургузар болгаш хөгжүдери организастаарында таварып турар бергелери ажып эртеринге практиктиг дуза кадары-биле зона семинарларын эртырар турар.

Эртерке неделяда Топ зонада кирип турар Кызыл, Биң-Хем, Улуг-Хем, Каа-Хем, Тожу кожууннар болгаш Кызыл хоорайнын зона семинары Каа-Хем кожуунун чагырга базазында эртен. Оң ажылдыг сумулар, суурлар, хоорай, кожууннар чагыргаларынын төлээри, Төлээкчилер хуралдарынын даргалары болгаш секретарлары, тус чер чагыргаларынын специалистери, ТР-нин Президентиниң бурун эргелиг төлээри, шупту 70 ажыг кижжи киришкен.

ТР-нин Президентиниң эргелел начальнигиниң орадакчызы Б.Д.Сат бо темага илеткеп кылгаш, соолуг дорт ажыг чылда тус чер бот-башкарлыгынын ажылынын анализин, Россияда, республикада тус чер бот-башкарлыгынын реформанын түзелелин чугалаан. Чуртта тус чер бот-башкарлыгынын ре-

формады ден-дески эвес чоруп турарын, бо ажил республикада 1993 чылда, ТР-нин Үндезин Хоойлузун хүлээп алган соонда эгелээнин ол демдегледі. Бадыйлаан тематиканың суугар зона семинарына ТР-нин күрүңениң чер комитетиниң даргазы Х.Б.Куулар, ИХЯ-нын сайды С.С.Б. Монгуш, ТР-де Федералдыг үндүрүлгелер инспекциянын начальнигиниң орадакчызы И.Н.Или, Президент Администрациязындан Ш.Ч.Монгуш болгаш өскелер-даа чүве чугалааннар.

СӨЗҮНГЕ ЭЭ БОЛБАН

Кызыл хоорайнын чагырга даргазы А.Ю.Кашин политиктиг сорулалдыг аш чарлаандан бээр элээн каш хона берген. Оң ол ходелешкенин дугайында республиканың массалыг информация чөмгөрүндө аңгыда, Россиянын "НТВ" каналы база чырыккан. Кайы ырак Москвада кижилер Тываның амыдыралын кайыын билдир деп аан. Ынчанга оор авантюристик чагырыкчыны айынып кирип, оң шынчы эвес шимчээшкенин агартса хонун.

Бо хүнерде А.Ю.Кашин бодунун үндүргөн чарлыгына ээ болбайн, Москвага база катан дуза дилеп чорупкан.

Игорь ДАМДАК

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Ноябрь 21(26), вторник. 9 кызыл мениг, хей олуттуг, карызымар хой хүнү. Бо хүн кежик-буян кайырттарына, өре дугларына, кадыг үүле кылырныг, эртем-номга ооренирине, хүрээ-хит барына, улуска буян чедиринге, орук чоруурга, өлчөйгүн эки.

Келин үүлээниг, хураал-сугда эртеринге таарымча чок. Баш дүгү таартырга, аас-кежиктиг болур. Бо хүн төрүттүнер чаш баш, шыраак, узун назылыг, үүлө-биле чугаалайып билдир-даа болза, сеткили кадыг, долу тыртым кижжи болур.

Ноябрь 22(27), среда. 8 ак мениг, от олуттуг, кок мөчү хүнү. Бо хүн бурганга чүүдүрүңге, арыгыныгына, лама-башкыларын аржаан чөмгөрүңгеге, сан салырына, сагал четтеринге, артыжанын-айдааныныгына, келин үүлээниг, демир-дес-биле ажилдаарына, кааста-нырына, өскөрттен эг-сеп алырына таарымчалыг.

Ноябрь 23(28), четверг. 7 кызыл мениг, довурак олуттуг, кокусүмүр дагаа хүнү. Бо хүн бурганга чүүдүрүңге, аза-четкерлер базарына, ыяш болгаш довурак-биле ажилдаарына, аас-дыл оожурагына, оон эвин таварына, хынаачылыг белеткеддин көргүскен. Одалгага хергелээр 40 тонна хөмүр-дашты дүжүрүп, чазына-ла "үжүлел" алганнар. Бүгү-ле септелгезин болту-чогууру-биле кылган, ишти-дашты бок-кузурум чок. Кылан тас чоржук.

Чамдык озолааш черлерде турар организациялар удурт-тур-баштаар дага-бошкалаар, хойнуң ынаар холзеп барбазын ажылап алгаш, кодан девискээри үй-балай, хирлиг, чуттуг болурун хойну көргөңер, хонекти колдургөңер хооредиг чокка чугаалажыр боор чүве. А мында ыңдыг эвес, корум-чурумуну, каас-шини, аяныны дам баар организация-ла болгай. Озолааш черде организациянын дугайын бижип доозуп тура, олар моон сонгаар-даа могаг-шылаг чок бурунгаар хере базыл, онзаланып ажилдаарын кым бузувер боор ийик.

Ноябрь 24(29), пятница. 6 ак мениг, демір олуттуг, кызыл ыт хүнү. Бо хүн бурганга чүүдүрүңге, кежик-буян кийгырттарына, кылган ортемчей кырына кылган нүгүдүн минип, ону арылдадырына, келин алдырына, жокуп-дүжеринге, аңаарына-га, эки хүн.

Ноябрь 25(30), суббота. 5 сарыг мениг, октаргай олуттуг, кызылымар хаван хүнү. Бо хүн улук албан-дужаалдыг улуска баралгаарына, хүрээ-хит сөргөңдирине, лама, хуурак болуруна, номга олуруруна, буяныг үүле кылырныга, өг-бүдө болдуруна, орук чорууруна эки.

Ноябрь 26(1), улуг-хүн. 4 ногап мениг, суг олуттуг, дашынмын, сарыг күске хүнү. Бо хүн өң хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, өргүл өргүрүңге, ише-биле эмнээшкни кылдырына, демир-дес-биле ажилдаарына, чаа идик-хеп бижип даараарына, бажың ажылы кылдырына, орук чорууруна эки хүн.

Ноябрь 27(2), понедельник. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

Ноябрь 28(3), вторник. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

Ноябрь 29(4), среда. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

Ноябрь 30(5), четверг. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

Ноябрь 31(6), пятница. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

Ноябрь 32(7), суббота. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

Ноябрь 33(8), воскресенье. 3 кок мениг, даг олуттуг, сарыгзымар инек хүнү. Бо хүн чер, суг эзелерин дагырына, эм хоюдарына, бурганга чүүдүрүңге, эртем-номга ооренирине, чаа бажын таван салырына, эки, буяныг үүле кылдырына, кудай-дой эртеринге, чаа идик-хеп салды кедеринге, каастаанырына эки хүн.

АДА-ИЕНИН СООН САЛГАП.

Чоон-Хемчикте "Хорум-Даг" колхозта анык малчыннар ижемжи оран. Хоочун малчыннар Хопуй биле Шыдармаа Кууларынч уруу Раиса Куулар Тыва Республиканың алдарлыг малчын хундүлдү аттыг.

Шак ыңдыг бедик атгы аңаа эртен Наадын байырладыг тывыскаң. Чогум нинтизи-биле алдырга, бо өг-бүдүңүн урууларынын аразында бугалтер, башкы, эмчи, чолаачы кижилер база бар.

Раиса Куулар Хорум-Даг ортума школазын дооскаш, улаштыр адалезинге дузалажып келген. Ынчанга хоочуннарнын арга-дуржулгазын элээди чыдарындан бээр шингээди алган.

Монгуштун уруу Урана база-ла ада-незиниң соон салгап, саанчылап күш-ажылын эгелээ. Константин Монгуш-биле өг-бүдө тулуп алгаш, колхозтун 350 ажыг өшкүзүн кадарары-биле хөдөй алган. Ол үстүнде хойжу дег Хорум-Даг школан доозукчузу. 1999-2000 чылдын кыштаглашкынында төрүүр чүс өшкүдөн-не ортумаа-биле 102 анайны камгалап алган. Күш-ажылы эки малчыннарнын аталдары кожууга, сумга дорсан илереп келир.

Эрес-кежээ малчыннар кожуунуң, сумунун, колхоз баштаар черин эртертик барааннары-биле шаңдалып чорур.

Анык малчын өг-бүдө Александр, Чечек Чимит-Доржу эртен чылын бир кодан хураган хүлээп алгаш, кадыг-дошкун чылда онча-менди ажырган. Үстүнде мактал демдегелээниң анык малчыннар тус-тус аайы-биле 15-20 тонна ситенин кезип ач, кыштагыларда оорту-түп чедирген. Олар кыштаг-хонаштарынын септелгенин доозуккан.

Төрүүр мал бажынга күрүне деткимчезин тургускан. Бир эвес ол боттуг болур болза, мал өстүрүп турар чалы салгалга улуг идиг болуру кыгма-даа билдингир.

Делег-дог КУУЛАР. Хорум-Даг суур.

ШУЛУРААШ СУГЛАРНЫҢ "ЭЭЛЕРИ"

Суг-Аксы биле Кара-Чыраа суурларынч ортузунда узун суун-суук талдар аразында озолааш черде турар улуг эвес организастагы улгай чоруп орган, кижиниң бажына мындай болалдар кирер чорду: үер-чайык үезинде, кандыг-ла-бир халаптарны хайы-биле үрелген-талалган халаптарны орутарны-даа, шапкын бичежек хөмөңүн суну-даа дай сай-даштар-биле хөмө үстүрүп күчүлүг, хөмө мурунаар "каа айттар" бо организаста-ла болгай. Чалгаан далай ышкаш тараалары-даа өстүрүп алыр дээш шөлдөргө суг-даа бадырда, чүгле болаарың ачы-дузазы херек, кожуунуң "оң холу" чөмөгүнүң, ынаыкы база мында деп бил.

Шынап-ла, Суг-Хөл кожуунуң суг ажил-агый эргелери мурунакч ажил-агыйлыг коллектике санадыр турар хөмөрдүг эвес. Ол коллективтиг даргазы Кара-оол Даңы-Белек Новосибирскийн удуртукчу кадрлар белетээр дээди школазын дооскаш. Ажил-агый удуртукчу талазы-биле элээни мергезеңи, шыраак билдигли, дуржулгагы эштерин бижээ. Ол бо организастагы ам 8 чыл чедир башкарып турар. Чоокта чаа ул коллективке чораш, оларның ажил-агый-биле танымын соңуругаан мен.

— Ажил-агыйыңар-биле кыска таныштырар керүрүңер, Кара-оол Ондарович?

— Бо чайын үер бистин кожуунуң ажил-агыйларына, албан черлеринге, организастагы дагы улуг каража-когаралдыг чедиргенин билдир-ле болгай силер. Бистин коллектив колхоз, совхозтар-биле керээ-хемчээл чарып алгаш, кайда-ла-бир күш четтинмээ ажилдарны кылгаш, оон бодуруска ашкатоерик азы өске-даа амыдыралга эргежок чугула хергелелдерин кирип ал турар бис. Ынчанга ам бо хүнерде чайгы халаптың — үериниң үрөп каапканы Алды-Ишкининиң Ооруг деп черде 72 метр хемчээлдиг ыяш көвүрүңү кылып эгелей бердинис. Ук көвүрүңү кадыр-берт халаптыг, шаптаразының черде кылып турар. Шелениң Ак-Хем деп черде Иван Ондар удурткан 8 кижжи тулуг ыяжын кескеш, дескилеп эгелей бергениңер. Ооруда бистин инженеринис Альберт Ооржак баштаан 7 кижжи чаа көвүрүңү турар черин күчүлүг техникалар күжү-биле дескилеп турар. Ол көвүрүңү аргалыг-ла болза, кыска хуусаа иштинде кылгаш, ажыг-далга кириер сорулганы салгаш, турушкун чок ажилдап турар мындыг бис.

Кедизин бодал, көвүрүңү көңүлүг быжыг, ынаыштыг кылырын орадалжыр апаар. Анык чок, аңаа оран хонунуң чок. Хор-Тайганың Үстүү-Ишкининиң, Кызыл-Тайганың кадыр-берт оруктарын тракторлар-биле үстүрүп, аштап-арытлап кылган бис. Ол черини оруктарын машина-техника, аш-хөмгө-биле-даа чоңунуң ыңай-бээр

аргыжарына таарымчалыг кылдыр кылдывас.

— Силерниң эргелел чериниң харылап турар девискээри хой бе?

— Суг-Хөлдүң суг ажил-агый эргелелиниң харылаар девискээрилер Суг-Хөл, Чоон-Хемчик, Овур кожуунарнын сугтарылга системаларын харылаар. Ол черлерде сугтарылга системаларын чаартып, септеп-селип, үрелишкенин баш улур болдурбас сорулгалыг бис. Суг-Хөлдө Алаштын сугтарылга системасы кол черин ээлеп турар. Ол ышкаш Чоон-Хемчиктин "Кызыл-Чыраа" кооперативтин Хемчиктин сугтарылга системасы база-ла биске хамааржыр. Бистин хамаарыгавыста сугтарылга системалары шупту-ла болур чогууру-биле ажилдап, тараа шолдерин "сукаспайн", суг-биле хандырып турар. Колхоз, совхозтар-биле дуржулганын эсуугар Актын, Чес-Булуңун, Үстүү-Ишкининиң бүгү-ле тараа шолдеринге суг бадыр сугтарылга бугаларын дескилээр, аштаар улус бис. Ам безин Алаштын, Актын сугтарылга системаларын кылдып, белеткеп алган бис. Ынчан чоруй Хемчиктин системасын кылдыр бис. Кысказы-биле чугаалаарга, системалыг сугтарылга бугаларынын достерин күзүн-не белеткеп алыр бис. Нинтизи-биле бистин организация феврал айда-ла шолдерге үңгөш, апрель 10-да тараа шолдеринге, ховуларже сугну бадыр дорт хүлээлгелин. Ол-ла план, сорулга-биле ажилывыс чоруп турар.

— Машина-техника-биле байдалыңар кандыгыл база ажычтын күжүңер четкил турар бе?

— Маңа ажилдап кели-

римге, машина-техника арай баксыраан. Тракторлар, машиналарынч чамдык кезектери үрелген турду. Оон чоорту ол-бо черлерден сугарылган, тыптынып тургаш, бүгү техникаларын шимчедип, бүт кырынга тургузуп алдывас. Аар күчү-күштүг тракторну "чүктөптер", "моге" "Красный" деп машинанын пат боорда ажилдап тургаш, холга алгаш, ам ажылап турбис. Ол машина чокта бо кончуг "чоржан шары" ышкаш тракторлар-биле ырак-узак черлерге ажилдаары дыкка берге, орук аразы ырак. Хүннөш черин чылда чедер трактор-ла болгай. Ам бисте аар, чиник бульдозерлер, экскаваторлар, чүкч соортуг тракторлар болгаш мыйк-бээр чорук чорур "Вахта" деп холгевис база бар. Техника талазы-биле алдызында чүгээр бис. Оон чоорту кирип алган орулга ашкыны-биле чиник машина савдып алыр бод турар бис.

Бистин коллективте 15 кижжи ажилдап турар. Оларын иштинден трактористер

үлөгер чугаа бар болгай.

БИЖИКЧИНИҢ ИНТЕРВЬЮЗУ

Болат-оол Ондар, Олег Ондар оран аңааш ажил-хөмөгүнө онза шудургузуп, эрес-кежээниң көргүзүп турарлар. Коллективте тускай эртемниң кадрлар ажилдап турары оорунчүг. Кол бугалтеринис Урана Анай-ооловна Ондар ажил-агыйлыг талазы-биле дээди эртемниң. Ол санчурагайларын, отчеттарны кылдырып беш салаа дег билдир. Инженеринис Альберт Сыгыр-оол база-ла тускай эртемниң. Ажы-биле, эш-хуузуңуң баштактаны-биле чугаалаарга, бистин коллективте "үш ожуң" даштары-дыр бис ийин. Ажылчынарывыстың ашкатоерик талазы-биле хомудалы чок. Эртен 9 айларын шалыңын бүрүн төлөп берген бис. Колхозтарын, совхозтарын, албан организацияларын, коллективтерин биске төлээр ужуруг оран 800 муң ажыг рубль чедип турар. Кажан-бир ашкатоериктелин, "балдыр дымды" берген, төлээр боор деп идеген турар бис. "Кижжи кырынга оре чыдывас" деп,

Ийе. Кара-оол Ондаровичнин бүзүрелдиг чугаанын илдээр апаар. Озолааш черде турар, ыңдыг-ла кончуг хой кижилг эвес бо организациянын кылып, бүдүрүп турар ажил-ижин хоомайзынар арга чок. Хамык ужур хойүңде, улунда эвес, ында кылып, бүдүрүп турар ажил-иштин-даа, ажилдап турар кижилерин, шимчеп турар техниканын шынарында хамааржыр чугаа чок. Ажил-иштин чогуңуру, бүдүңүрүп коллектив кежигүңнериниң бир эсеткилдиг, аш-аылга харысалгалыг, быжыг, кижиниң хирлиг корум-чурумунда хамааржыр маргыш чок.

Кожуунда хамаанчок, республикада эки ажилдыг Суг-Хөлдүң суг ажил-агый эргелели кожуунуң ынаыңар, дайныр күжү — "оң холу" бооп турарын бо чүүлдүң эгезинде-ле айткан болжар мен. Кожуунуң девискээринде кайда-ла күш четтинмейн баар ажилдар бар болдур, суму чагыргалары ажил-агыйларынч, тус-тус

коллективтериниң, организацияларынч удуртукчулары, кожуун чагыргазы чүгле бо организациядан деткимче, дуза дилээр. Ылангыч чайгы үер-чайык үезинде дыкка улуг дузаны чедирген. Массалыг, хой-нинтинин күжү-биле кылдыр ажилдаарга шөфтээшкениңерден кажан-даа чажам дивес, чыда калбас киржирлер.

Чайын болуп эртен кожуун наадымына: "Суг ажил-агыйлыгы эргелели бүгү ажилдарга чүткүлдүг кирип турар. Бистин кожуунда эки ажилдыг организацияларынч бирээзи" деп, кожуунуң чагырга даргазы Иван Шыванович Монгуштун үнелиг сөстери, бо олуттугларны бижип ооруда сагыжымга хере хонуп келди.

Кандыг-даа организациянын ажилынын эки түнелдиг болуру, оок даштыкы кодан девискээриниң овор-хевиринден, корүтүүдөң илдес боор ышкажыңар. Бо коллективтин конторазынын туруп турар девискээриниң ары-синдин, аянынын кижжи магалдар. Солчүп эртин турар үелерин байдалыга дүштүр чагай-жыдыла ажилдарын чорудуп турар. Кожуунга чарлаттыган коллективтер, организациялар, амы-хууда чурттакчылар ортузунга чагай-жыдыла талазы-биле конкурса база-ла багай эвес кирип, шаңнал-макталга четкенер. Коллектив кыска хынаачылыг белеткеддин көргүскен. Одалгага хергелээр 40 тонна хөмүр-дашты дүжүрүп, чазына-ла "үжүлел" алганнар. Бүгү-ле септелгезин болту-чогууру-биле кылган, ишти-дашты бок-кузурум чок. Кылан тас чоржук.

Чамдык озолааш черлерде турар организациялар удурт-тур-баштаар дага-бошкалаар, хойнуң ынаар холзеп барбазын ажылап алгаш, кодан девискээри үй-балай, хирлиг, чуттуг болурун хойну көргөңер, хонекти колдургөңер хооредиг чокка чугаалажыр боор чүве. А мында ыңдыг эвес, корум-чурумуну, каас-шини, аяныны дам баар организация-ла болгай. Озолааш черде организациянын дугайын бижип доозуп тура, олар моон сонгаар-даа могаг-шылаг чок бурунгаар хере базыл, онзаланып ажилдаарын кым бузувер боор ийик.

Бораш ОНДАР.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс